

СЛОВО ПРО МАЙСТРІВ СЛОВА



Світлана ЖИЛА,
*професор кафедри української мови,
літератури та журналістики
Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка,
доктор педагогічних наук*

ЛІРИЧНА ДРАМА «ГРІШНИЦЯ» ОЛЕКСАНДРА ЗАБАРНОГО: ІСТОРІЯ ОСТАННЬОГО КОХАННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У творчому світі Олександра Забарного драма «Грішниця» вирізняється особливою духовною глибиною й філософським підтекстом. Вона репрезентує сучасну українську драматургію як простір діалогу між традицією і сучасністю, між історичною пам'яттю й вічними моральними цінностями. Цей твір – гідний внесок у національну літературу, який не втрачає художньої сили та актуальності з плином часу. Драма «Грішниця» – твір, що промовляє глибокими людськими смислами й духовною напругою. Вона гармонійно вливається в русло української драматургії ХХІ століття, продовжуючи її гуманістичні традиції. Це витончений, емоційно насичений твір, який звертається до серця розумного й чутливого читача, залишаючись поза часовими межами.

Олександр Забарний залюблений у театральне мистецтво. Варто згадати роки навчання в Ніжинському педагогічному інституті імені Миколи Гоголя, коли ми, студенти, утворили театральну фольклорну студію й до нашого творчого гурту долучився тоді студент першого курсу філологічного факультету Олександр Забарний. У виставі «Українське народне весілля» він зіграв роль нареченого. Він зараз стоїть нам ув очах – молодий, стрункий, високий, красивий, справжній «молодий» в українському строеві.

Але повернімося до його «Грішниці». Лірична драма на дві дії Олександра Забарного вирізняється тонким, довірливо-інтимним відтворенням історичних і суспільних реалій середини ХІХ століття – доби, коли жив і творив геній українського народу Тарас Шевченко. Водночас часові межі твору значно ширші:

події розгортаються не лише в Петербурзі та його околицях, а й у Ніжині 1846 року та Каневі 1916 року. П'єсу можна розглядати як художню біографію не тільки Тараса Шевченка й Лукерії Полусмак, а й як образне відтворення життєвих шляхів конкретних історичних постатей, що прислужилися Україні, зокрема Олександри Білозерської, Надії Забіли та інших.

Лірична драма присвячується останньому великому кохання Тараса Шевченка до нашої землячки, уродженої в Липовому Розі, поблизу Ніжина, Ликері Полусмак. П'єса гіпнотизує читача й глядача, має особливу сугестивну силу на філологів, бо й писана філологом.

Підґрунтям ліричної драми стали добре знані джерела: листування Тараса Шевченка та відповіді його сучасників, спогади Варвари Яківни Карташевської — рідної сестри Миколи Макарова (ймовірного опікуна або батька Ликери Полусмак), а також мемуари Наталки Полтавки — доньки Надії Забіли, Олександри Білозерської, Івана Тургенєва та інших. Сюжетна канва твору здебільшого не виходить за межі цих епістолярних і мемуарних свідчень, за винятком другої яви, де змальовано перебування Тараса Шевченка й Олександра Афанасьєва-Чужбинського в Ніжині 1846 року та їхню участь у святкуванні Масниці. Під час карнавального дійства на міській площі митці спільно складають жартівливий вірш:

*І Ніжин ніжно ніжитьься...
І шинка гарно ріжеться...
І чарка гарно п'ється
І добре пісня леться;*

обидва співають, обнявшись; веселяться; говорять про місто двадцяти семи церков, про лицей князя Безбородька, який закінчили і Олександр Афанасьєв-Чужбинський, і Микола Гоголь, і Нестор Кукольник, і Євген Гребінка, і Віктор Забіла, і Аполлон Мокрицький; зустрічаються з гуртом ніжинських лицейців (серед них Микола Гербель), які просять автографи у великого поета, «зорі вранішньої нашої поезії».

Після розкішного спілкування з лицейцями, Миколою Гербелем Тарас Шевченко звертає увагу на маленьку самотню дівчинку: «А це що за красуня...? Що за янгол...? Дитя, ти чиє? Чи не загубилася ти часом у цьому вирі людському? [1, с. 179]; запитує, як її звати і пригощає маленьку Лукерку цукеркою, а не її прохання дати півника, посилає свого друга купити цукерку на паличці і вручає його маленькому янголові. Від економки пана Макарова Тарас Шевченко дізнається що Лукерка є круглою сиротою: «Сирота! Яке страшне жорстоке слово, а ще жорстокіша доля... І уже не стало свята... І настрою святкового не стало. Сирітство усе перетворило на сльози... Гіркі сльози... Я ж й сам сирота!

Одне однісіньке під тином
Сидить воно в старій свитині.
Мені ж здається, що то я...
Що то та молодість моя...

Сирота... І оця маленька квіточка, уже також обморожена лиховіями сирітства. Яка ж доля на неї чекає? Які муки? Боже, дай їй доброї! Захисти! Вона ж твоя дитинка! (хреститься) [1, с. 181].

Після такого чудового монолога Тараса Шевченка, який характеризує велику душу великого поета, Олександр Забарний «надає слово літній жінці із ознаками в'янучої краси Лукерії Іванівні Яковлевій-Полусмак, яка схилилася над могильним хрестом Тараса Шевченка на Чернечій горі: «Отак-то й відбулася наша перша зустріч, Тарасе. Саме так... Там у Ніжині... А ти мене й не впізнав. Я ж тебе запам'ятала на все своє життя, а особливо твої очі. Такі великі, сірі, що аж світилися добром... Добром і любов'ю. І цукерка твоя була солодка... Найсолодша у світі... А ти тоді був так гарно вдягнений... Ну, як справжній пан... Коли ж мене Христя (економка пана Макарова – С. Ж.) забрала від тебе і повела до Липового Рогу, додому, я усю дорогу плакала. А півника твого довгий час не наважувалася з'їсти. Увесь час пригадувала, який ти добрий... Може того, Тарасе, і послав Господь мені нашу першу зустріч... Щоб я розгледілась..., зрозуміла..., щоб не обминула своєї долі. Та хіба ж вгледіш...» [1, с. 181-182].

Наведені монологи Тараса Шевченка і Ликери Полусмак переконливо свідчать про майстерне володіння Олександром Забарним прийомом побудови драматичного діалогу. Друга ява першої дії драми «Грішниця» постає як справжнє художнє відкриття автора, за яким стоять його талант і тонке психологічне проникнення. У дитячому та юнацькому серці Лукерії Полусмак образ Тараса Шевченка зберігався аж до їхньої другої зустрічі в Санкт-Петербурзі, у будинку Карташевських, де дівчина з восьмирічного віку служила пані Варварі, будучи для неї своєю живою лялькою».

«Коли пані Варвара одружилася, то взяла мене до Петербургу в прислужниці. Карташевські мене одягли в малоросійську одягу, і все я було прислужую за столом... Одних стрічок було на мені яких півсотні аршин та з десять ниток намиста... У Карташевських були літературні вечори. Пани збиралися два рази на тиждень.

...Тут я й зустріла тебе, Тарасе!» [1, с. 182].

У п'єсі наявна значна кількість виразних і художньо вдалих яв як у першій, так і в другій діях, у яких автор послідовно керується власним мистецьким чуттям. Загалом лірична драма справляє враження цілісного й художньо довершеного твору. У ній Олександр Забарний порушує низку актуальних і багатогранних проблем:

- всевладного кохання, кохання як найбільшої цінності життя;
- неможливості родинного щастя для героїв ліричної драми (Тарас Шевченко – Ликера Полусмак, Олександра Білозерська – Пантелеймон Куліш, Надія Забіла – Микола Забіла);
- любовного страждання;
- зраненої і стражденної душі;
- роздвоєності персонажів;
- проблема зради;
- проблема спокути й кари за скоєне;
- проблема аморальності;
- проблема популярності поета;
- проблема десакралізації генія;
- самоцінності людини, незалежно від статусу, становища, поглядів, переконань;
- проблема протистояння суспільству, середовищу;
- проблема роздвоєності героїв;
- проблема морального поєдинку закоханих;
- проблема сирітства.

Ця п'єса адресована передусім філологам, а також усім, хто здатен і прагне мислити, хто відкритий до естетичного сприйняття біографічного письма (зокрема йдеться про останній період життя і творчості геніального українського поета), хто готовий уважно придивитися до своєрідного життя української громади в Петербурзі. Саме ця спільнота значною мірою впливала на культурний простір столиці Російської імперії, утверджуючи власні морально-етичні норми й формуючи моду на все українське. Український одяг носили не лише служниці, а й представниці дворянства; у Петербурзі користувалися популярністю салони української моди.

«Грішниця» Олександра Забарного за своєю суттю – фрагмент біографії Тараса Шевченка без фаворизації, без пієтету, справжньої біографії. Вражають авторські знання психології зрілого чоловіка й молодої дівчини, думки об'ємні й точні. Перед читачем і глядачем постає оголена правда про нещасливе останнє кохання Тараса Шевченка, про його гарячкове упорядкування свого життя, мрії про шлюб, про будівництво власного будинку, в якому б оселилися одружені. Правда ця жорстока: Шевченків розум перетворився в п'єсі «Грішниця» на серце. Олександр Забарний подає нові грані розуміння Тараса Шевченка як людини та митця крізь призму його почуттів і переживань, зображує історію трагічного кохання двох – геніального поета й дівчини сироти. Історія двох виходить за межі їхніх переживань на простір соціуму. «Грішниця» – це не тільки любовна колізія Тараса Шевченка і Ликери Полусмак, а ще й широкий літературний й історичний

контексти. У п'єсі діють пани Макарови, Карташевські, Білозерські, графиня Анастасія Толстая, дружина Ф. П. Толстого, віцепрезидента Академії мистецтв, письменники Микола Костомаров, Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Іван Тургенєв, Олексій Жемчужников, перекладач Микола Гербель. Кожен персонаж ліричної драми індивідуально забарвлений.

Головну героїню п'єси Лукеру Полусмак характеризує вона сама, Тарас Шевченко, Надія Забіла, Олександра Білозерська.

Із самохарактеристики випливає, що дівчина була грамотною: уміла читати й писати; гувернантка Варвари Карташевської Софія полюбила маленьку Лукеру й вчила її разом з панночкою грамоти, читання й арифметики: «Я завжди скоріше рахувала, а тому пані Варя була зла на мене і щипала так боляче... А коли почали вивчати французьку, то не дозволила разом з нею відвідувати уроки. Я плакала...» [1, с. 182]. Як бачимо, Лукера була здібною до знань і хотіла вчитися.

Тарас Шевченко любить жвавістю Лукерії:

«Ох, і моторна дівка... Ох, і моторна... І нога під нею нічогенька... І замашенька... Та й груденята уже є... Молода правда... Але це ж не вада... Ще підросте! А так гарна дівка... Ой, і гарна! Треба у Макарова про неї розпитатися... Прицінитися... Щоб знову на Харитю не натрапити. Але ж гарна... З такою і до шлюбу можна... Йй Богу можна... [1, с. 188].

Надія Забіла, яка недолюблювала Лукеру Полусмак, у розмові зі своєю сестрою оцінює її так:

«Ти знаєш, Олександро, попри моє негативне ставлення до Лукерії, усе ж у ній щось є... Щось невловимо привабливе. Красунею її назвати не можна... Так собі, приємна українського типу дівчина: середнього зросту, кругловида, трохи веснянкувата, кароока, рот маленький, уста пишні, вишневі, коси густі, темно-русі... ну що, здається, особливого? Але ж тримається як – гордо, незалежно, з викликом... А постава. Пишна у плечах, вузька в талії... Вона ніби хизується цим... Звідки це у простої дівчини? Та й за словом у кишеню не полізе» [1, с. 196].

Дружина Пантелеймона Куліша Олександра Білозерська вихваляє Лукеру за вміння вишивати: «Вона ж стала справжньою майстринею... Вишиває по всякому, навіть білим по білому. А то є ознака вже найвищої майстерності» [1, с. 196].

Коли українська громада намагається Тарасові Шевченкові вказати на негативні риси його обраниці, розказуючи все, що знали недоброго про неї, і намовляти, щоб він покинув свій чудний намір – одружитися, бо Лукера лінива й нечепура, жадібна й легкої поведінки («Кажуть, на Лукерці немає того місця, де руки лакеїв не сновигали...»), поет вірить своїй нареченій, а панів ганьбить. Надії Забілі на звинувачення Ликери в перелюбі Тарас Шевченко відповідає: «Надіє

Михайлівно! Хоч би й батько мій рідний устав із домовини та й сказав мені це, то й його б я не послухав...» [1, с. 207].

У сестер Білозерських (Надії й Олександри) Тарас Григорович просить допомоги: замовити слово перед Карташевськими, щоб ті посприяли його одруженню з Лукерією Полусмак: «Вбиває мене самотність... Що ж вік мені одинаком вікувати?! Чому ж я маю відмовлятися від радощів сімейного життя? Я вже й ґрунт на Україні під будиночок пригледів... Брат Варфоломій ось-ось завдаток має віддати. А без жінки: і над самісіньким Дніпром, в новій веселій хаті – я буду самотнім. А Лукерка... Лукерка... буде мені за добру дружину. Бо вона той ідеал, який я мріяв зустріти усе своє життя: сирота, наймичка, кріпачка, українка, осина талія, карі очі... Саме її я зможу зробити щасливою..., саме її поверну до життя! Дам освіту, вдягну, як паву, незгірш за будь-яку з панянок, пригорну до самого серця, відцілую її самотність. І заживемо ми в парі у своїй хаті над Дніпром! І подаруємо Україні діточок стільки, скільки Бог дасть...» [1, с. 208].

У цьому монолозі – усе: і душевна схвильованість поета, і гаряче його кохання, й імпресія його майбутнього подружнього щастя на березі Дніпра в новій веселій хаті й діточки.

Олександр Забарний стверджує, що в закоханого Тараса Шевченка своя правда, він не зважає на статус своєї обраниці й готовий зробити все, аби його Лукера була найщасливішою у світі, геніальний поет розуміє стан своєї нареченої, а тому запевняє, що відцілує її самотність, зігріє свою сироту. Узагалі то і в читачів, і в глядачів висновується думка, що ця п'єса про екзистенційну самотність. І Тарас, і Лукерія – це глибоко самотні типи. Ця лірична драма про великі й малі гріхи, що випадають на кожне людське життя. «Грішниця» про потребу покути. Олександр Забарний глибоко проникає у природу людської душі митця і його нареченої, змальовує суперечності їхніх душ, весільні конфлікти двох таких однакових і таких різних особистостей.

Олександр Забарний майстерно поєднує принципи наукового дослідження й художньої фантазії, не порушуючи логіки опрацьованих фактів і подій біографії Тараса Шевченка.

Документально-біографічна дія в «Грішниці» створює розкішний фактографічний колаж. За п'єсою бачимо чудового джерелознавця. Чого вартує ява перша другої дії п'єси, побудована на восьми оригінальних листах? На родючому ґрунті листування Тараса Шевченка й інших дійових осіб Олександр Забарний вибудовує суєтну підготовку до весілля. Три листи Тараса Шевченка (один – до Миколи Макарова і два – до Варфоломія Шевченка) свідчать про його любов до нареченої. Вона для нього: «Розумна і щира душа» [1, с. 213], «Будущее

подружжя моє зветься Лукер'я – кріпачка, сирота і така сама наймичка, як і Харита, тільки розумніша од неї, письменна і по-московському не говорить» [1, с. 215]. Переживаючи сублімовані стани, у листі до троюрідного брата надсилає щойно написану поезію як візію майбутнього любовного щастя:

Посаджу коло хатини
На спомин дружині
І яблуньку і грушечку
На спомин єдиній.
Бог дасть, виростуть. Дружина
Під древами сими
Сяде собі в холодочку
З дітками малими,
А я буду груші рвати,
Діткам подавати,
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти:
– Тоді, серце, як бралися,
Сі дерева садив я –
Щасливий я! – І я, друже,
З тобою щаслива!

Ото так-то... Добре жити, та ще й про когось дбати...Ой добре! [1, с. 217 – 218].

Про справжню чисту любов «з дружиною єдиною» мріяв наш геніальний поет. І як мало треба людині для щастя! Для своєї Лукерії Тарас Шевченко, здавалося б, і небо прихилив. Він у передвесільних клопотах дбав про її посаг: замовив на пошив два пальта: чорне плюшеве, оброблене оксамитом та біле суконне на голубій шовковій підбивці з обділкою з білого оксамиту і золотого шнуру, купив чорний круглий капелюх з перами, золоті обручки, три низки дорогих коралів, хрестик, кілька українських костюмів, голубий шовковий корсет, голландське полотно на сорочки, коленкор на спідниці.

Для Лукерії Тарас Шевченко, за словами письменника, міг би світ перефарбувати..., гори розрівняти..., сивий Дніпро проти течії повернути. Автор п'єси за допомогою цієї вишуканої гіперболи показує велику силу любові Тараса Шевченка.

Олександр Забарний, розповідаючи історію про народження Лукерії від пана Миколи Макарова, не забуває повідати про церковні традиції вибору імені дитини: «Батюшка, як годиться, полистав святки на три дні в обидва боки і, щоб догодити багатому пану, вибрав ім'я «Гликерія», що в перекладі з грецької означає «Солодка», день якої припадає на 13 травня» [1, с. 194].

На думку багатьох теологів, філософів, літературознавців, між іменем людини та подіями її життя існує таємна і нерозривна гармонія. Український літературознавець Ольга Слоньовська зазначає: «Міф імені спрацьовує в усіх без

винятку, високохудожніх текстах, тому письменники до імен своїх героїв чи героїнь підходять дуже уважно...» [2, с. 202].

Олександр Вадимович, на нашу думку, спеціально розкодовує таємницю ім'янаречення Лукерії, щоб у читачів і глядачів задіявалися образні асоціації. Реципієнти, знаючи таємницю імені, краще розшифровують образ Лукерії, розуміють, чому вона була улюбленицею двірні, пана Миколи Макарова, гувернантки Софії, чому лакеї їй носили з панського столу солодоці й печене м'ясо, та й, власне, чому в неї так палко закохався Тарас Шевченко. Лукерія – Солодка. Ім'я має великий вплив на характер, зовнішність і ставлення до його власника.

Мрії Великого Кобзаря про щасливе одруження розбилися через зраду Лукерії з учителем, якого найняв Тарас для навчання своєї нареченої. Відгуком зраненої душі на цю подію став вірш Тараса Григоровича, адресований Миколі Макарову:

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недосвіт перед світом
В садочок укрався.
Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода! [1, с. 253].

Олександр Забарний уводить цю елегічну сумну поезію в ліричну драму, аби показати приреченість нареченого, для якого Лукерія стала фатальною жінкою, що зганьбила і себе, і свого молодого. В образі ранкового морозу-недосвіта геніальний поет показав свою гірку долю, свою невлаштованість у цьому світі, а в образі квітучого, зеленого барвінка – Лукерію, яку продовжував і далі любити. Тарас Шевченко в передвесільній трагедії не звинувачує свою наречену.

Драматург стверджує, що геніальний поет ніяк не міг «вирвати її ані з мозку, ані серця» [1, с. 254], і на запевнення цієї думки подає в п'єсі поезію Тараса Шевченка, виголошену самим поетом:

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насаджу.
Посиджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті.
Та в однині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давнеколишній та ясний
Присниться сон мені... і ти!
Ні, я не буду спочивати,

Бо й ти приснишся. І в малий
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотній...

Головна героїня ліричної драми Лукерія Полусмак спокутує свій гріх: «Нині люди різне про мене говорять. Хто добре, а хто зле... Та що мені їх балачки... Я й сама знаю – занастила я тебе... Підірвала серце... Вкоротила віку... Грішна я перед тобою... Грішна! Тому й вимолюю всі ці довгі роки у тебе прощення. У тебе, як у Бога... Бо ти для мене вже давно правиш за Бога. Чи простиш безталанну свою Лукерію? Чи подаруєш душі моїй спокій? [1, с. 256]. Перемелена жорнами життя, на схилі літ вона усвідомила, яку святу душу могла мати біля себе. Відчувши кожною своєю клітиною, який страшний гріх вона вчинила, жінка доглядає могилу Великого Кобзаря, вишиває чотириметровий весільний рушник з квітами та півнями, про який колись мріяв Тарас Шевченко, пов'язує ним хреста і просить, щоб Тарас її забрав до себе.

Висновки. «Грішниця» Олександра Забарного – лірична драма з гострим конфліктом соціально-психологічного характеру. Автор володіє синтетичним художнім мисленням. П'єса наповнена ліричними, епічними, драматичними, елементами. У магнітне поле ліричної драми «Грішниця» Олександр Вадимович поселяє двох закоханих – Тараса Шевченка й Лукерію Полусмак, розкриває їхній внутрішній світ, досліджує еволюцію характерів, мотивацію вчинків і дій, доводить, що в геніального українського поета було справжнє, велике кохання, а в його нареченої нещире. Своєю зрадою Ликера потоптала найбагатші й найсвятіші почуття Шевченкової душі. Відчужений геніальний поет стає близьким Лукерії Полусмак на схилі її літ, після її розуміння, що вона умудрилася вкрасти в самої себе своє щастя.

Читачі й глядачі проживають життя цих двох наречених, занурюючись у психологічні, соціальні, моральні колізії п'єси й краще розуміють поезію Тараса Шевченка з так званого «Ликериного циклу», який пов'язаний зі світом емоцій і переживань поета.

Малюнки образів Тараса Шевченка і Лукерії Полусмак чітко й колоритно прописані й позначені авторською інтенцією. У художній інтерпретації образу Великого Кобзаря в ліричній драмі «Грішниця» Олександра Забарного вирізняємо такі два акценти: салонний і народницький. П'єса має необмежені можливості для постановки в театрі й екранізації в кіномистецтві.

Література

1. Забарний О. В. Обриси на серці: Драматичні твори та оповідання. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2017. 320 с.
2. Слоньовська Ольга. Слід невловимого Протея. Івано-Франківськ: Плай-Коломия: Вік, 2006. 688 с.